

Зеќир РАМЧИЛОВИЌ

Институт за национална историја –
Скопје

**НАДГРОБНИ СПОМЕНИЦИ ОД ОСМАНЛИСКИОТ ПЕРИОД НА
ГРОБИШТАТА АРАБДЕРЕ ВО АТАРОТ НА С. СРЕДНО КОЊАРИ,
СКОПСКО**

ВОВЕД

Надгробните споменици се подигнуваат како знак на почит и сеќавање на нашите драги личности кои веќе не се со нас, но и на личности значајни за пошироката заедница. Уште од најстари времиња човекот настојувал за себе и за своите најблиски да обезбеди место кое ќе биде достојно за вечно почивалиште. На тој начин, како во минатото така и денес, луѓето сакаат да им покажат на денешните, но, пред сè, на идните генерации и на случајните минувачи чие е вечното почивалиште кај кое стојат. Поради тоа, надгробните споменици се едни од најстарите форми на уметноста. Низ долгата историја, а во зависност од многубројните историски и културни влијанија, надгробните споменици ја менувале својата форма, големина и начинот на изработка со натписи и со украси. На тој начин тие ни даваат податоци за одредени периоди од минатото на некое место или регион, односно претставуваат значајни историски извори. Во тој контекст, и проучувањето на надгробните споменици со натписи на османлиски јазик, поточно со арапско писмо дава драгоценни податоци за одредено место или реон. Изучувањето на

надгробните споменици во Македонија е сведено само на проследување на позначајните натписи на турбињата или на гробовите што се наоѓаат во дворот на некои поголеми и позначајни хамии. Најголем дел од овие истражувања се од почетокот на минатиот век. Во изминатиот период има многу малку научни трудови во Република Македонија кои обработуваат одредени надгробни споменици или гробишта од османлискиот период.

За жал, најголем дел од гробиштата од османлискиот период се уништувани со градежни работи во градовите без да бидат проучени или пак сочувани дел од надгробните споменици – нишани¹. Но, во одредени рурални средини сè уште има гробишта каде што се среќаваат стари нишани кои можат да бидат проучени. Таков е случајот со атарот на селото Средно Коњари, во кој има голем број надгробни споменици. Во минатото нивниот број бил поголем, но повеќето од нив се паднати, покриени со земја или обраснати со трева и со друга вегетација. Тие воопшто не се истражени. Од тие причини се одлучивме да разработиме дел од нив. Во текот на истражувањето користевме одредени теоретски податоци за османлиските споменици за да направиме споредба со состојбата и со симболиката на надгробните споменици на терен. Епиграфскиот материјал врз основа на кој се направени анализите во овој труд е собран за време на теренските проучувања во периодот октомври – декември 2016 год. Сметаме дека е од големо значење да се интензивира

¹ Муслуманите од реонот на Коњари, без оглед на националната припадност, надгробниот споменик го нарекуваат нишан. Тој претставува вертикален столб или плоча над гробот и има антропоморфна форма. Зборот **нишан** потекнува од персискиот јазик и со него се означува надгробен камен, цел, мета, белег, знак, трага, одликување, знаменитост.

проучувањето на натписите на османлиски јазик, а со овој труд сакаме да му дадеме дополнителен импулс на тој процес.

ОСНОВНИ ПОДАТОЦИ ЗА С. СРЕДНО КОЊАРИ

Во североисточниот дел на Општина Петровец се наоѓа селото Средно Коњари. Сместено е во алувијална рамнина од левата страна на реката Пчиња, како и на ерозивното проширување и на ридестиот дел кој се издигнува на исток од полето. Се наоѓа на 248 до 256 метри надморска височина. Атарот на селото има површина од 15,6 км². Според постојната инфраструктура, од општинскиот центар Петровец е оддалечено 10 км, од Куманово 24 км и од главниот град Скопје 33 км. Низ него поминува регионалниот пат Р2136, кој ги поврзува Скопје и Св. Николе. Во тек е изградбата на автопатот Штип – Св. Николе – Скопје, кој поминува во непосредна близина на селото, односно на гробиштата *Арабдере*.

Селото Средно Коњари спаѓа во групата рамничарски населени места. Геолошката основа е изградена од алувијално-делувијални седименти од чакали и песоци и од глиновито-лапоровити наслаги. Поголемиот дел од селото е сместено во алувијалната рамнина, а другиот е на плавина која е настаната со ерозија на земјиштето од падините на Градиштанска Планина. Таа е ниска и доста расчленета планина, која се протега во правецот ЈЗ – СИ, помеѓу долниот тек на Пчиња на запад и Овче Поле на исток, во должина од околу 30 км. Највисок врв е Градиште или Ѓуриште со 861 м, а во атарот на Средно Коњари има ридови со височина до 350 м. Западно е ридниот дел Било, кој ја дели долината на реката Пчиња од Кумановската Долина. Во овој дел се наоѓа и највисокиот врв во атарот на с. Средно Коњаре, Бандера, висок 472 м.

Почвите во ридниот дел се кафеави со претежно кисела реакција, а рамничарскиот е со алувијални наноси.

Во атарот на селото нема наоѓалишта на камен погоден за обработка. Но, во атарот на соседното с. Дивље, поточно на планината Венец има карпи кои се погодни за изработка на надгробни споменици. Постарите жители се сеќаваат на времето кога го копале каменот од планината и го носеле на обработка. Веројатно и во османлискиот период се користел истиот камен. Од него биле правени и корита за вода, чешми и сл. Останати се и голем дел од куките сидани од овој делкан камен, попознат како *Ѓуришки камен*.

Низ селото поминува реката Пчиња, која е една од поголемите реки во Македонија, со должина од 128 км. Спаѓа во високонаносните реки, со голема осцилација на количеството на вода во текот на годината. Низ селото поминува и потокот Араповац или Арабдере, кој се влива во реката Пчиња. Во атарот на Средно Коњари повремено течат и два помали потока, Лопур и Драганов Дол.

Ова подрачје има континентална клима со мало медитеранско влијание изразено во летниот период. Летата се многу топли и суви, а зимите студени. Теренот е изложен најчесто на северни и на североисточни ветрови, а налето и на локални ветрови во повисоките делови. Минималните температури се јавуваат во јануари, а максималните во јули. Вкупните просечни врнежи се доста ниски и се движат околу 504 мм, со максимум во ноември и во мај. Сушниот период трае од јули до септември. Просечната годишна температура изнесува 12

°Ц, со просечна максимална годишна температура од 18,2 °Ц и просечна минимална од 6 °Ц.²

Селото Средно Коњари спаѓа во групата средни села по бројот на жители. Според последниот попис на населението на Македонија од 2002 година, селото има 1 140 жители. Најголемиот дел од населението се Албанци – 668 (58,59 %), потоа Бошњаци – 402 (35,26 %), Турци – 61 (5,35 %) и 9 (0,8 %) други.³ Населението е со исламска религија.

Средно Коњари е населено место од збиен тип. Според Пописот од 2002 година, има вкупно 262 куќи, во кои живеат 248 домаќинства.⁴ Куќите се распоредени во осум улици, од нив три главни, кои прават триаголник и на кои се надоврзуваат другите. Во селото се наоѓа Основното училиште „Братство-единство“, како и амбуланта. Постои и џамија, за која се смета дека е многу стара, но немаме податоци кои го потврдуваат тоа. Во селото работат четири минимаркети со мешовита стока, кои ги снабдуваат жителите со потребните продукти. Исто така, постојат неколку градежни фирмии, а голем дел од населението работи во разни дејности во градот Скопје. Со редовната автобуска градска линија број 68 селото е поврзано со главниот град Скопје. Секако, значајна дејност се земјоделството и сточарството. Од вкупната површина на атарот, под пасишта се 562 ха, а под шуми 123 ха. Најголемиот дел од

² Зеќир Рамчиловиќ, *Можности за развој на туризмот во потенцијалната туристичка дестинација – југоисточен ридски дел на Скопската Котлина*, ракопис (Скопје: ПМФ, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, 2002), 10–11.

³ Попис на населението, домаќинствата и становите во Република Македонија, 2002 година, Вкупно население според изјаснувањето за национална припадност, мајчиниот јазик и вероисповедта по населени места, Книга X (Скопје: Државен завод за статистика, 2004), 153.

⁴ Попис на населението, домаќинствата и становите во Република Македонија, 2002 година, 47.

атарот е под обработливи површини – 714 ха, кои се засеани најмногу со пченица, јачмен, детелина и со тутун.

КУС ОСВРТ НА ИСТОРИЈАТА НА С. СРЕДНО КОЊАРИ

Долината на реката Пчиња била населена уште од најстари времиња. За жал, немаме посериозни истражувања на овој простор. Постојат извори според кои уште во раниот среден век јужно од селото Средно Коњари, поточно непосредно до Долно Коњари постоело село Грнчарево, според некои Грнчево, на десниот брег од реката Пчиња. Самиот збор *грнци* кажува дека тука се произведувале глинени производи.⁵ Ова го потврдуваат и остатоците од глинени производи кои и денес ги пронаоѓаат земјоделците, а чија старост не е утврдена. Дивите копачи по околните ридишта во потрага по, наводно, скриено богатство пронашле многу римски монети. По долината на Пчиња поминувал многу значаен пат, кој одел кон јужниот дел на Балканот. Многу места и денес носат имиња кои зборуваат за тоа, како, на пример, Бањски Пат во атарот на Долно Коњари, кој денес го користат само земјоделците. За значењето на овој простор зборуваат и многу топоними, кои исто така се интересни за проучување. Таков е топонимот Араповац или Арабдере, дел во кој се наоѓаат и старите гробишта. Се пренесува дека на овој простор престојувале арапски трговци.

Со доаѓањето на Османлиите овој простор не го изгубил своето значење. Селото, поточно селата во османлиските извори се викаат Гурелер – *Güreler*. Се работи за селата Долно Коњари, Средно Коњари и

⁵ Zecir Ramčilović, „Zanimljivo putovanje u Donje Konjare“, Šadrwan, br. 3. Šadrwan, Skoplje, Decembar, 2011, 10.

Горно Коњари. Средно Коњари на турски се вика Орта Гурелер – Orta Güreler. И денес се користи формата на турски јазик.

За настанувањето на името Коњари постојат две претпоставки: првата, дека тоа потекнува од доселеници од Турција кои дошле од Коња, по што местото било наречено Коњари, и втората, дека во Македонија, освен војници и чиновници, се доселувале и поголеми групи сточари Јуруци и земјоделци Коњари, по кои многу места го добиле своето име. За овие теории не се пронајдени извори. На мислење сме дека е нелогично топоним кој е турски да не се користи од Турците. Поради тоа, освен на Коњари, почнавме да го бараме значењето и на името Güreler. На големо изненадување, ја најдовме врската помеѓу двете имиња. Едно од значењата на името Gürе е 'младо ждребе до три години'.⁶ И во турско-бугарскиот речник, меѓу другите значења, под *gure* се подразбира и 'развиена, нескротена кобила; ждрепче'.⁷ Од постарото домородно население на блиското село Дивље, кое во континуитет е етнички македонско, се пренесува дека Турците на овие простори одгледувале коњи за елитните османлишки коњички единици, а се одржувале и трки на коњи.⁸ Врз основа на горе наведеното, веројатно во континуитет се користеле и двете имиња, а по пропагањето на Османлиската Империја во народот преовладало денешното име на местото изведено од словенски корен, но со истото значење – Коњари.

⁶ Türk Dil Kurumu Derleme Sözlüğü I-XII, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1993., c. 4068.; Demir Necati, Aydoğu Özkan, Giresun İli ve Yöresi Ağızları (Tarih-Dil İncelemesi-Metinler-Sözlük), (Ed. E. Altinkaynak), Giresun Valiliği Yayınları, Giresun, 2009., 625.

⁷ Турско-български речник София, 2009, 519: Гюре. Същ., просторечно. 'разгонена кобилка; магаричка'; жребче. прилагателно, преносно. 'як, здрав, силен, енергичен'; преносно 'плах, боязлив, стеснителен, плашив'.

⁸ Ramčilović, „Zanimljivo putovanje u Donje Konjare“, 10.

За време на Османлиската Империја, во селата живеело население со различна религија. Кон крајот на XIX век во Средно Коњари, според Васил Кънчов, поточно во 1900 година живееле 35 христијани и 820 муслумани.⁹ Во текот на минатиот век е карактеристичен процесот на иселување на Турците, а на доселување на Бошњаците и Албанците, кои ова место го искористиле како попатна станица кон Турција. Дел од нив останале да живеат на овие простори и денес.

ТИПОВИ И ФОРМИ НА НАДГРОБНИТЕ СПОМЕНИЦИ

Муслуманските надгробни споменици – нишани во атарот на селото Средно Коњари се камени столбови со различна форма и големина. Сите надгробни споменици се изработени од едно парче камен. Обично со два столба се обележува гробот. Едниот, поголемиот столб, е над главата,¹⁰ а другиот над нозете на починатото лице.

Муслуманските гробишта отсекогаш се лоцирани во самите населени места, покрај џамиите, непосредно до населеното место или покрај главните патишта. Ова се должи на традицијата која се базира на хадисите на Божијот пратеник Мухамед а.с. Во еден од нив кажува: „Посетувајте ги гробиштата, бидејќи гробиштата ќе ве потсетат на смртта.“¹¹ Муслуманите често ги посетувале и ги посетуваат починатите. Тоа е и поради нивното верување во силата на молитвата. Таму кај што се движат луѓе, ќе се учат и молитви. Без оглед на различните толкувања, за или против учењето молитва за починатиот, од османлискиот период до

⁹ Васил Кънчов, Македония. Етнография и статистика, Българско книжовно дружество, София, 1900., с.207.

¹⁰ Бошњаците од Средно и Долно Коњари, предниот поголем нишан го нарекуваат „башлук“. Од турскиот збор „baş“ што значи глава.

¹¹ Muslimova zbirka hadisa, El Kalem, Sarajevo, 2004., br. 495, 496, 222 - 223.

денес е останата практиката да се учи молитва, односно првото суре од светата книга Коранот, поточно *Ел-Фатиха* – الفاتحة.¹² На сите натписи, по правило, секогаш се порачува да се проучи молитвата за душата на починатиот. И во Средно Коњари гробиштата се наоѓаат покрај главните патишта од причина што луѓето при секое поминување практикуваат да ја проучат молитвата *Ел-Фатиха* за починатите.

Арапите ги нарекуваат гробовите قبر – *кабир* 'место каде што се погребува починатиот', додека Турците ги именуваат како *мезар*. Тоа е арапски збор – مزار кој значи 'посетено место'. Интересно е тоа што и денес локалното население за гроб го употребува зборот *мезар*. Според тоа, верувањето во силата на молитвата и значењето да се потсетиме дека сме сите смртни луѓе се значаен предуслов за локацијата на гробиштата во атарот на Средно Коњари.

Натписите на нишаниите во османлискиот период се пишувани исклучиво со арапско писмо. Употребата на арапски јазик во различни епиграфски споменици е типична за целата територија каде што е

¹² *Ел-Фатиха* (арапски الفاتحة, 'Отворање') е првото суре – поглавје на светата книга Куран. Содржи седум стиха како молитва за Божјото поведување по вистинскиот пат и нагласување на господарството и милоста Божја. Ова поглавје игра посебна улога во традиционалните дневни молитви и во секојдневниот живот на муслиманите и безмалку се учи во секоја пригода, а е и неизоставен дел од сите задолжителни молитви на муслиманите во текот на денот. Еден од најдобрите специјалисти и познавачи на епиграфските споменици, проф. д-р Катарина Венедикова, сурето *Фатиха* го преведува како 'молитва за починатиот', што е сосема логично, бидејќи нема нишан каде што не стои да се проучи *Фатиха* за душата на починатиот. Катарина Венедикова, *Епиграфски паметници в Родопите от османско време, Помощни исторически дисциплини*, Т. 5 (София, 1991), 198–225; Катерина Венедикова, „Надписи на алианското население в района на град Кърджали“, *Огледало* (София, 2010), 3–65. Сепак, поради тоа што ова суре е многу познато кај населението и се користи за различни пригоди, и во македонска транскрипција ќе го користиме терминот *Фатиха*.

распространето арапското писмо.¹³ Натписите се исчукани, издлабени и испишани врз зарамнета површина претежно на плочи или на столбови кои се обработени. Со палеографската анализа на спомениците и на особеностите на различните видови стилови¹⁴ утврдивме дека најголемиот број се пишувани во стиловите сулус, несих и талик.

Според достапните теоретски истражувања за развојот на османлиските надгробни споменици на просторите на Босна и Херцеговина и пошироко, се разликуваат три периода.¹⁵ Истражувања на подрачјето на Скопскиот Регион не се изведени и дополнително, со детални проучувања, треба според времето и според карактеристиките да се одредат разликите и спецификите за да се направи соодветна периодизација. Во Средно Коњари, од зачуваните надгробни споменици што се предмет на нашата анализа со сигурност можат да се утврдат два периода, и тоа според годината и според изгледот. Првиот се врзува со XVIII век и е период на стабилна држава, кога спомениците се масивни, но и попрецизно изработени и напишани. Вториот е од почетокот на XIX век и е период на реформи во државата, кога надгробните споменици ја намалуваат големината и стануваат пософистицирани во поглед на украсите, натписите и на изработката. Типична за тој период е и појавата на фесот како форма за главата на нишанот.

Од првиот период, односно од воспоставувањето на Османлиската Империја на овие простори до почетокот на XVII век не можевме со

¹³ Венедикова, *Епиграфски паметници в Родопите от османско време*, 202.

¹⁴ Борис Недков, *Особености на различните видове писма, Османотурска дипломатика и палеография*, I (София: Наука и изкуство, 1966), 93–100; Muharrem Ergin, *Osmanlıca Dersleri*, Boğaziçi Yayınları (İstanbul, 1995), 96–105.

¹⁵ Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1998), 18–75; Nihad Klinčević, *Bosanski nišani – nastanak, razvoj i simbolika* (Sarajevo, 2016), 6.

сигурност не утврдивме постоење на споменици. Но врз основа на одредени карактеристики, сметаме дека дел од гробиштата *Арабдере* се, можеби, од тој период. Поточно, на овие гробишта има надгробни споменици кои се поедноставни, најчесто без текст, а и тие кои имале текст, тој е нечитлив и не може да се види што е напишано, односно само при допир со рака можат да се почувствуваат нерамнини на полето за пишување. Нишаните се вертикални столбови, со речиси сите четири еднакви страни, чиј врв е како пирамида, а поретко на две води. Тие се со различна големина. Ако во поновите периоди има различни начини да се претстават моќта и богатството на починатиот, кај старите споменици тоа, пред сè, се прави преку големината на нишанот со цел да се покаже богатството и статусот на починатиот. Колку бил побогат човекот – толку е поголем нишанот.¹⁶ На другите гробишта не утврдивме нишани од раниот период, што не значи дека ги немало. Причините се различни, на пример, помалобројното население, долгиот временски период, како и негрижата, зашто и поновите споменици се зараснати во трева и во шума.

Најстариот нишан кој го идентификувавме е од 1188 год. по хицра, т. е. од 1774/1775 год.; поточно се работи за два нишана од истата година – единиот на гробиштата под патот *Арабдере*, а другиот на јужната страна од селото на гробиштата *Лака*, под патот. Тоа е период кога османлиската власт веќе има континуитет, цврста и стабилна власт. Од овој период се гробиштата кои се наоѓаат под патот и кои значително се разликуваат од најголемиот дел од надгробните споменици над патот на гробиштата *Умиште*, зашто тие се од третиот период.

¹⁶ Alija Nametak, *Islamski kulturni spomenici turskog perioda u Bosni i Hercegovini* (Сарајево: Državna štamparija u Sarajevu, 1939), 31.

Третиот период, од почетокот на XIX век, е период на обиди за консолидација на Османлиската Империја со спроведување на редица реформи, поточно на танзиматските реформи. Меѓу другото, била и забраната за носење турбан во јавниот живот, односно бил воведен фесот како дел од униформата во војската и во јавниот живот воопшто. Од средината на XIX век почнуваат да се јавуваат машки нишани кај кои главата е во форма на фес. Кај голем дел од нишаните во текот на XX век продолжува да се користи фесот како форма за машките нишани.

Нишаните на гробиштата во Средно Коњари, освен според староста, можеме различно да ги класифицираме врз основа на одредени критериуми. Основната поделба е според полот и според годините на старост, така што се разликуваат машки, женски и детски нишани. Секој од основните три типа има свои подвидови и специфики.

Деловите на машкиот нишан обично се состојат од: глава, врат, тело и долен дел. Главата на машкиот нишан се сретнува во две форми: во форма на турбан и во форма на фес. Но, се среќаваат и други варијанти. Големината на нишанот и формата на турбанот и на фесот исто така имаат разлики. Тие најчесто зависат од класната припадност, религиската хиерархија, воената хиерархија, образоването и сл. Вратот е најтенкиот дел, кој ја спојува главата со телото на нишанот. Телото има форма на столб, најчесто како обратен трапез. Долната страна е покуса, а горната подолга. Предната страна е украсена со различни орнаменти, обично геометриски и растителни. Исто така, на предната страна на телото на нишанот, во средишниот дел, има простор за испишување натпис. Натписот е познат како *tarih*¹⁷ и содржи информации за животот

¹⁷ Зборот *tarih* е од арапско потекло и најчесто се преведува како 'историја, датум, настан, хронограм'.

на починатиот или за датумот на кој починал. Долниот дел на нишанот е необработен и е вкопан в земја. Неговата големина зависи од големината на нишанот, односно колку е поголем нишанот, толку е поголем и долниот дел.

На гробиштата во Средно Коњари женскиот нишан се состои од помали камени плочи. Нив ги има помалку, особено постарите женски нишани, најверојатно бидејќи биле помали и не биле со масивни столбови. Обично во пропорционален однос со машките се зачувани нишаните од понов период, односно од крајот на XIX и почетокот на XX век. Постарите женски нишани се поедноставни, додека оние од понов датум имаат повеќе украси. Тие се состојат од: горен дел, страничен украс, тело и долен дел. Горниот дел се јавува во различни форми, но секогаш е заоблен во форма на круг или на лак. Ширината на горниот дел е речиси идентична со онаа на телото. Често е нешто помала, но некогаш се среќава и како малку поголема. Странничниот украс започнува од горниот дел и го спојува со телото, а најчесто продолжува во вид на плетенка, како украс на телото на нишанот надолу. Телото на женскиот нишан има слична форма со телото на машкиот нишан. Единствено што има повеќе орнаменти, особено нишаните од понов датум. Долниот дел е идентичен како и оној кај машкиот нишан и е со иста функција. Детските нишани се издвоени како посебни поради тоа што во однос на нишаните на возрасните се драстично помали, поедноставни, без многу украси, иако и тие се разликуваат и според формата и според полот.

Освен оваа главна поделба на нишаните кои се среќаваат не само тука туку и низ целиот Балкан, има и други класификации, односно типови на нишани кои настанале како последица на желбата на луѓето да означат одреден статус во општеството. Тоа се постигнувало, пред сè

преку различното обликување на горниот дел или главата на нишанот. Според формата може да се одреди и професијата на починатиот. Тоа се однесува, пред сè, на машките нишани, зашто мажите биле носители на општествениот живот и на функциите воопшто. Се разликуваат нишани на: улемата, дервишите, агите, пашите, воените чиновници, трговците, еснафот и др.

ГРОБИШТАТА АРАБДЕРЕ ВО СЕВЕРОИСТОЧНИОТ ДЕЛ НА СРЕДНО КОЊАРИ

Гробиштата *Арабдере* или *Араповац* се наоѓаат во североисточниот дел на Средно Коњари. Населението смета дека ова се најстарите гробишта во атарот на селото. Гробиштата го носат името според месноста и според потокот кој поминува во нивното подножје. Овие гробишта се наоѓаат под и над локалниот пат. Дел од нив е заграден, но надгробните споменици се во многу лоша состојба. Се работи за две парцели: првата, Парцелата 494/4, се наоѓа над патот и е со површина од 11 362 м², од кои со остатоци од нишани се 6 935 м²; втората, Парцелата 1077, е лоцирана под патот и е со површина од 9 591 м², од кои со остатоци од нишани се 2 802 м², односно вкупната површина со остатоци од нишани изнесува 9 737 м². Двете парцели и денес се користат за гробишта.

Надгробните споменици над патот се во полоша состојба. Според големината, формата и според начинот на изработка сметаме дека овие гробишта се постари. Во прилог на оваа теза оди и изгледот на камените столбови, кои се едноставни и не се добро обработени. Имаме нишани кои се заoblени на врвот, а за кои, според традицијата на муслуманите на овие простори, сметаме дека се на женски лица, како и нишани кои

завршуваат со одреден агол во вид на покрив на две води или имаат пирамидален завршеток и се на машки лица.

Гробишта Арабдере, Средно Коњари

Дел од гробиштата *Арабдере* над патот (фотографирано на: 24.12.2016 г.)

Во овој дел имаме само еден нишан кој се разликува од другите, односно се работи за нишан со турбан. Како и за другите споменици, и за овој сметаме дека е од раната фаза. Нишанот со турбан, кој е ставен директно на телото, без врат и со едноставен изглед, ни дава за право да го лоцираме во периодот на раната фаза од развојот на нишаните,¹⁸ односно во периодот до XVII век.

Нишан со турбан на гробиштата *Арабдере* (фотографирано на: 24.11.2016 г.)

¹⁸ Ekrem Sakić, *Babin mezar na lokalitetu Babina luka - Kalesija*, Naučno-istraživački rad, 2013, 7; Nihad Klinčević, *Bosanski nišani – nastanak, razvoj i simbolika* (Sarajevo, 2016), 8.

Надгробните споменици под патот се во нешто подобра состојба од причина што се од понов датум во споредба со тие над патот. Тоа се гледа и од големината, формата и од начинот на изработка. На целиот простор се среќаваат околу 60 нишани, претежно паднати и зараснати во трева. Само на еден нишан може да се прочита дека е од 1188 – 1188 година по хиџра или 1774/1775 година и него подетално ќе го анализираме.

НАДГРОБЕН СПОМЕНИК НА АДЕМ-АГА, СИН НА МЕХМЕД-АГА

Надгробниот споменик претставува столб во форма на превртена пресечена четиристрана пирамида со основа на квадрат, во долниот дел со потесни страни од по 20 см, а горниот поголем, со страни од по 30 см. Предната страна на пирамидата со натписот има форма на превртен трапез. Писменото поле во неа е вдлабнато и има форма на шестостоаголник. Горниот дел завршува на две води под мал агол, во вид на покрив кој не е многу оistar. Како што кажавме претходно, на овие гробишта врвот на женските нишани е заоблен, а на машките аглест. Тоа укажува на фактот дека овој надгробен споменик е за машко лице. Во времето на истражувањето е утврдено дека се наоѓа во релативно добра состојба.

Тој ги има следните технички карактеристики:

- височина: 165 см;
- горна ширина: 30 см;
- долната ширина: 20 см;
- дебелина: 20 см;
- натписот – височина: 90 см; ширина: 27 см.

Споменикот има вдлабнато, рамно и ограничено поле за пишување. Се состои од 8 релјефни реда со испакнати букви и цифри. Јазикот е османлиски, првенствено се користени арапски, а потоа и турски зборови, со народен стил и е релативно добро разбиралив. Писмото е арапско со елементи на стиловите *талик*, *сулус* и *несих*.

Од текстот може да се види, дека починатиот бил погребан во 1188 година по хиџра, што одговара на 1774/1775 година од н. е. На врвот, односно на првиот и на вториот ред е испишано на арапски едно од основните начела на исламот како сведоштво за вербата во Аллах: „*Ла илахе иллаллах Мухаммед(ун) ресулуллах*“, што во превод значи: „*Не постои друг бог освен Аллах, а Мухамед е негов пратеник*“. Овој натпис поретко се среќава на нишаните. Вертикалните букви во првите три реда се издолжени и високи. Буквите *елиф* и *лам* во првиот ред се многу збиени при пишувањето. Буквата *елиф* е издолжена, што е карактеристика на стилот *сулус*; буквата *лам* е поголема, што е типично за стилот *талик*; буквата *хе* во крајна позиција е правилно запишана, според карактеристиките на *талик*. Над зборот *Аллах* е испишан знакот *шедде*, кој е особеност на стилот *сулус*.

Во вториот ред главичката на *мим* е голема и добро изразена во вид на неисполнето кругче завиено налево, што е карактеристично за стилот *сулус*. Буквата *син* е испишана над редот со помала димензија.

Во третиот ред *Хуве* е исто така испишано над редот. Буквите *елиф* и *лам* од *ел-Халлак* се сосема десно, хе оди под *ел-Баки* и неговата врска со *лам* продолжува долу. *Лам* и *елиф* се напишани по *Хуве* и по *ел-Баки*, а *каф* е најлево и по него има *је*. И во овој ред се работи за арапски зборови и изрази.

Во четвртиот ред главичката на *вав* и *мим* от ел-мерхум е заедничка, а опашката на *мим* е завиена налево, што е една од одликите на стилот сулус, и ја сече следната буква *елиф*. Арапските зборови *мерхум* и *магфур* се со арапскиот определен член *ел* (*ал*).

Во петтиот и во шестиот ред сите букви се во една рамнина. *Адем ага*¹⁹ се поврзува со турскиот тип изафет, додека *Ибн-и Мехмед* со персискиот тип изафет. На почетокот на петтиот ред *Елиф* е издолжен и завиен налево во долниот дел, а на крајот од шестиот ред нетипично стои само *ре* и *вав*, односно нетипично е поделен зборот *рухичун* (шести ред: *ру* и седми ред: *хичун*), бидејќи во седмиот ред продолжува зборот со буквите *хе*, *је*, *чим*, *вав* и *нун*. Тука *нун* е испишан над редот за да биде поестетски, што е карактеристично за стилот сулус. *Руху* е сврзан со турскиот тип изафет. Предлогот *ичун* е постарата фонетска варијанта различна од формата во современиот турски јазик *ичин*.

Во последниот ред двете цифри еден од годината се испишани како коси и во долниот дел завиени налево. Цифрите од годината ги сече буквата *син* по средината, која на спомениците вообичаено се пишува како долга црта без запци. Цифрите можат да се прочитаат и како тursки и како арапски зборови.

Во целиот натпис само зборот *ага* во петтиот и во шестиот ред и *ичун* во седмиот ред се турски. Ако ги прочитаме цифрите на годината на турски, тие гласат: *бин јуз сексен секиз*. Следствено, 16 збора во натписот

¹⁹ Ага во Османлиската Империја најпрвин била титула за заповедник во војската од висок ранг, и тоа во различните родови на војската. На пр., воениот заповедник на јаничарите се викал ага на јаничарите или тој на акинџиите се викал ага на акинџиите. Подоцна ага претставува титула на пониското

благородништво и на воените старешини од понизок ранг. Од втората половина на XIX век ага се додава кон името на секое побогато лице, а од крајот на XIX век до денес лексемата ага на балканските простори има смисла и значење на господин.

се арапски и 6 се турски ако ги броиме и цифрите и двете лични имиња. Само една граматичка конструкција е турска: *руху-ичун*, каде што –у е наставка за присвојност, а *ичун* е предлог. Османлиските зборови и изрази се преведени и транскрибиирани според изговорот во турскиот јазик.²⁰ Во овој натпис нема ниту еден персиски збор. Но има граматичка конструкција, персиски изфет: *آدم آغا ابن محمد آغا* – *Адем Ага Ибн-и Мехмед Ага*.

²⁰ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara, 1970.; Mehmet Kanar, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Say Yay., İstanbul, 2008. Овие речници се консултирани за полесно читање и толкување на натписите на арабица на османски јазик, како за овој така и за наредните осум надгробни споменици.

Нишан на Адем-ага, син на Мехмед-ага (фотографирано на: 23.11.2016)

Текстот напишан на арабица:

لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ
مُحَمَّدُ رَسُولُ اللَّهِ
هُوَ الْخَلَقُ الْبَاقِي
الْمَرْحُومُ الْمَغْفُورُ
آدَمُ أَغَّا بْنُ
مُحَمَّدٌ أَغَّارُو
جِيَجُونُ الْفَاتِحُه
سَنَةُ ١١٨٨

Текстот транскрибиран на кирилица:

- [1] *Ла илахе иллаллах*
- [2] *Мухамедун ресулуллах*
- [3] *Хуве ел-Халлак-ул баки*
- [4] *Ел-мерхум ел магфур*
- [5] *Адем Ага ибн-и*
- [6] *Мехмед Ага ру-*
- [7] *хуичун ел фатиха*
- [8] *1188 сене*

Текстот преведен на македонски јазик:

- [1] *Не постои друг бог освен Аллах*
- [2] *Мухамед е негов пратеник*
- [3] *Toj/Аллах/ е Вечниот Творец*
- [4] *Покојниот, оправдениот*
- [5] *Адем-ага, син на*
- [6] *Мехмед-ага за-*
- [7] *душата му ел фатиха*
- [8] *1774/1775 година*

Zekjir RAMCHILOVIKJ

TOMBSTONES FROM THE OTTOMAN PERIOD IN THE CEMENTARY “ARABDERE” IN THE AREA OF SREDNO KONJARI IN SKOPJE

-SUMMARY-

Even since the most ancient times the man sought to provide for himself and his closests a place that will properly mark them and that will be decent for their eternal rest. That is the reason why they are one of the oldest art forms. They also give us information about certain periods of the past of some place or region and they represent significant historic sources. Unfortunately, most of the cemeteries from the Ottoman period are destroyed, without being studied first, or at least a partially saved. In some rural areas there are still cemeteries where there are old tombstones that need to be studied. That is the case of the area of the village Sredno Konjari where there are a lot of tombstones. The cemetery “Arabdere” is located in the northeastern part of the village. The inscriptions on the tombstones are written exclusively in Arabic. There are around 60 tombstones on the cemetery, most of them fallen down and overgrown. Only one tombstone is readable from the year ١١٨٨ – 1188 according to Hijri calendar or 1774/1775. Along with one more tombstone from the cemetery “Laka” this is the earliest year found on a tombstone in the area of Sredno Konjari. The inscription consists 8 lines in relief with protruding letters and numbers. The language is Ottoman-Turkish, mainly Arabic, and later Turkish words, in folk style and very comprehensible. The text is Arabic, with a combination of various styles: taliq, thuluth and naskh. From the whole text 16 words are in Arabic and 6 are written in Turkish language, if we count the numbers and the two personal names. The field research was done in the period from October to December 2016.